

STIELZ

Jaargang 5 nummer 2

juni 1994

Sijthoff-gebouw aan de Doezastraat eigenlijk A-monument

Bij het verdwijnen van de "Leidsche Melkinrichting 'De Landbouw' "

Geen aanvraag voor 'de Koornbrug' aan de Nieuwe Rijn

Drentse bodem geeft Leidse loodjes prijs

Erfgoed in de media

Colofon

Stielz 5e jaargang, nummer 2

Stielzaken is een kwartaaluitgave van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden, Marelaan 55, 2341 LC Oegstgeest, tel. (071) 154470.

Jaarabonnement f 20,- voor vier nummers; losse nummers f 3,75. Donaties kunt u storten op bankrekening 13.84.43.025 of girorekening 10.39.391
ISSN 0928 - 9437

Redactie

Eric-Jan Weterings, Steenschuur 18d, 2311 ET Leiden, tel. (071) 149114

Paul Kop, Titus Brandsmalaan 80, 2321 CJ Leiden, tel. (071) 765301

Foto's: Niek Bavelaar, Hugo de Grootstraat 28, 2311 XK Leiden, tel. (071) 149863 of 275001

Druk: Drukkerij Stadhuis & Stadsbouwhuis

Inhoud

Sijthoff-gebouw aan de Doezastraat verdient monumentale A-status	3
Berichten	7
Voormalige "Leidsche Melkinrichting 'De Landbouw' "	8
Erfgoed in de media	12
Leidse loodjes in Drentse bodem	14
Geen aanvraag voor pand 'Koornbrug'	18
Meer erfgoed in de media	19

Adressen bestuursleden STIEL

Ing. H.J. Budel, Buizerderf 25, 2251 MS Voorschoten, tel. (071) 619659 (*voorzitter*)

Drs. H.D. Tjalsma, Marelaan 55, 2341 LC Oegstgeest, tel. (071) 154470 (*secretaris*)

G. Barentsen, Maastrichtsestraat 88, 2587 Den Haag, tel. (070) 3553729 (*penningmeester*)

E. Adank, Constantijn Huygenslaan 51, 2332 TS Leiden, tel. (071) 769454 (*tweede secretaris*)

Drs. M. Kroef, Staalwijkstraat 15, 2313 XP Leiden, tel. (071) 143416 (*taakgroep selectie*)

Dr. T. Dijks, Loevestein 41, 2352 KP Leiderdorp, tel. (071) 891038

Mr. D.E. Krantz, Rijn- en Schiekade 15, 2311 AK Leiden, tel. (071) 132935

Omslag: Gevel van het vorige Sijthoff-gebouw, ca. 1900
Foto J. Goedeljee (1824 - 1905)

Gemeentearchief Leiden

Vergadering werkgroep

De volgende vergadering van de Werkgroep Industrieel Erfgoed Leiden vindt plaats op **dinsdag 7 juni om 19.45 uur in het Gulden Vlies (Breestraat 125)**. Iedereen is op deze vergadering welkom.

De agenda is als volgt:

1. Opening
2. Mededelingen
3. Kort verslag en besluitenlijst vergadering 22-3-1994 (zie elders in deze Stielz)
4. Inventarisatie documentatie STIEL
5. Inventarisatie voorwerpen STIEL
6. Stand van zaken bedreigde panden
7. Stand van zaken publicatie(s)
8. Wat verder ter tafel komt
9. Sluiting

H.D. Tjalsma
secretaris

Kort verslag en besluitenlijst vergadering Werkgroep Industrieel Erfgoed Leiden 22-3-1994

- Wijziging Bestuur STIEL

In de samenstelling van het stichtingsbestuur hebben zich de volgende wijzigingen voorgedaan. Ester Lels is per 19 februari 1994 als penningmeester afgetreden en uit het bestuur getreden. Voor haar is in het bestuur gekomen de heer G. Barentsen, die haar ook in de functie van penningmeester opvolgt. Op 22 maart 1994 is Günther Ditz uit het bestuur getreden en opgevolgd door Marja Kroef. Zie over deze wijzigingen verder elders in deze Stielz.

- Stand van zaken (bedreigde) panden

De Gemeente Leiden heeft de verbouwing van de Leidse houtzaagmolen De Herder (Haarlemmerweg) goedgekeurd (zie Stielz december 1993). Het zaagwerk zal daarbij uit de molen verwijderd worden. "De Hollandse Molen" is tegen dit besluit in beroep gegaan; STIEL gaat niet in beroep (na deze vergadering werd bekend dat ook de provincie Zuid-Holland is gaan dwarsliggen door een restauratiesubsidie in te trekken). De andere Leidse houtzaagmolen De Heesterboom zal 15 april feestelijk heropend worden. Rond de Meelfabriek zijn de ontwikkelingen weinig hoopgevend; STIEL zal hierover contact hebben met de wethouder. Misschien is een hernieuwde poging tot plaatsing op de rijksmonumentenlijst mogelijk. M.b.t. Lens & Co (Stielz maart 1994) wordt nog gewezen op de autoclaaf, die daar vroeger aanwezig was t.b.v. het ontsmetten van kleren.

- Inventarisatie en documentatie

Gestart zal worden met de inventarisatie van voorwerpen in bezit van STIEL. Mevr. Krikke zal de verzorging van de STIEL-documentatie gaan coördineren, in nauw overleg met het Leidse Gemeentearchief.

Mevrouw Ellen Smit-Adank verzorgt tegenwoordig de ledenadministratie. Een ieder wordt verzocht adreswijzigingen etc. direct aan haar door te geven!

Ook heeft STIEL sinds februari 1994 een nieuwe penningmeester: de heer G. Barentsen. Voor adressen zie colofon.

Sijthoff-gebouw aan de Doezastraat verdient A-status

De taakgroep selectie heeft onlangs een brief aan de Gemeentelijke Monumentencommissie gestuurd over het Sijthoff-gebouw aan de Doezastraat. Tijdens de wandeling ter plekke heeft de commissie destijds een 'B' aan het pand toegekend, wat inhoudt dat het nog niet duidelijk is dat het een belangrijk en beschermwaardig industrieel monument zou zijn. De taakgroep vindt dat dat wel het geval is en heeft de monumentencommissie verzocht nogmaals te overwegen het pand een 'A' toe te kennen, waarmee plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst zeker is.

Huidige vooraanzicht voormalige Sijthoff-gebouw

Foto Kees Lau

Drukkerijen/uitgeverijen vormen van oudsher een belangrijke bedrijfstak. Sijthoff groeide in de loop van de 19e eeuw uit tot de grootste uitgeverij in Leiden. Het bedrijf was vanaf 1852 gevestigd aan de Doezastraat, toen nog Koepoortsgracht. Het complex was oorspronkelijk als drukkerij gebouwd, wat bij andere drukkerijen niet het geval is geweest. Ook het nu nog bestaande kantoorgebouw is speciaal voor de uitgeversmaatschappij ontworpen.

Een bedrijfsgebouw uit het begin van deze eeuw, op deze schaal, nog zo oorspronkelijk, is uniek voor de Leidse binnenstad. De opdrachtgever en zijn bedrijf zijn van grote historische betekenis voor Leiden.

Stedebouwkundig gezien heeft het pand een belangrijke functie. De kaalslag die in dit deel van Leiden plaatsvond door de kruitramp van 1806, deed stadsbestuurders besluiten tot een moderne stedebouwkundige opvulling. Er werd een plein gecreëerd met rondom een wand van grote gebouwen. Er werden prijsvragen uitgeschreven; het Kamerlingh Onnes laboratorium is gebaseerd op een winnend ontwerp. Aan de Garenmarkt verrees een neogotisch schoolgebouw, aan de Raamsteeg het depot van het Natuurhistorisch museum, en aan de Doezastraat weer een schoolgebouw. Verder kwam er een plantsoen, vergelijkbaar met het ook uit de 19e eeuw stammende Vondelpark in Amsterdam.

Het Sijthoff-gebouw past volledig in dit concept. Het sluit, gelijkwaardig aan de overige gebouwen, de open ruimte af.

Ondanks latere wijzigingen heeft het Sijthoff-pand een duidelijk zichtbare stijl. De ingrepen in de middenpartij zijn qua vorm contrasterend met de bestaande stijl van het gebouw, maar passen goed. De constructie ('doos') is vóór de bestaande gevel geplaatst. Het gebouw dient beschermd te worden tegen ingrepen die niet zijn terug te draaien. Plaatsing op de Gemeentelijke Monumentenlijst biedt daartoe de beste garantie.

Beknopt historisch overzicht

Leiden heeft een lange traditie wat betreft het drukkers- en uitgeversbedrijf. Al in 1484 was Hendrik Hendrikszoon in Leiden een drukkerij begonnen. De oprichting van de universiteit in 1575 betekende een forse impuls voor het Leidse drukkers- en uitgeversbedrijf. Aangezien door de betekenis van de universiteit was de befaamde Antwerpse drukker Plantijn, die ook tot drukker van de Staten-Generaal was benoemd, naar Leiden gekomen. Hij heeft hier maar enkele jaren gewerkt, maar hij en zijn navolgers hebben Leiden in korte tijd tot een belangrijk uitgevers- en drukkerscentrum gemaakt. De bekendste drukkers van het zeventiende-eeuwse Leiden waren de leden van de familie Elsevier.

Eén van de andere bekende namen uit de zeventiende-eeuwse bloeitijd van het Leidse uitgeverij- en drukkersbedrijf is Luchtmans. Jordaan Luchtmans had zich in 1683 in Leiden gevestigd als boekhandelaar, en gaf later ook wetenschappelijke werken uit. Zijn zoon Samuel maakte de naam Luchtmans internationaal bekend. Hij legde de grondslag voor de onderneming die in 1848 werd overgenomen door E.J. Brill, die de zaak onder eigen naam met veel succes zou voortzetten.

De negentiende eeuw

In de achttiende eeuw en in de eerste helft van de negentiende eeuw had Leiden als uitgevers- en drukkerijcentrum aan betekenis ingeboet, vooral door de sterke positie die Amsterdam op dit gebied had gekregen. Ook de periodieke pers, die ooit met onder andere Luzac's "Gazette de Leyde" van internationale betekenis was geweest, had nog weinig meer dan lokaal belang. Maar in de loop van de eeuw kreeg de grafische bedrijfstak nieuw elan door de spectaculair groeiende vraag naar drukwerk. Daaraan werd adequaat voldaan door uitbreiding van het aantal drukkerijen en snellere druktechnieken. Natuurlijk bleef men, vooral in de kleinere drukkerijtjes, nog ambachtelijk produceren, maar de nieuwe en grotere ondernemingen pakten de zaken op industriële manier aan.

In 1852 waren er in Leiden zeven boekdrukkerijen waarvan de situatie niet ongunstig werd genoemd. Drukkerij De Breuk was met 22 werknemers het grootst, gevolgd door La Lau en Sijthoff, elk met 19 man. De drukkerij van Brill was met slechts negen man één van de kleinste. Verder waren er tien kleine steendrukkerijen. In het verslag van de Kamer van Koophandel, waaruit deze gegevens afkomstig zijn, worden uitgeverijen in het geheel niet genoemd. Dat in sommige gevallen de drukkerijactiviteiten een onderdeel van de uitgeverij waren, zoals bij Brill en Sijthoff, komt in deze cijfers niet naar voren.

Albertus Willem Sijthoff (1829-1913) verplaatste al een jaar na de oprichting in 1852 zijn drukkerij van de Oude Vest naar een nieuw gebouw aan de Koepoortgracht, die in 1864 werd gedempt en in 1879 Doezastraat ging heten. In 1860 richtte hij het Leidsch Dagblad op. In het uitgeversfonds van Sijthoff kwamen in die tijd alle genres voor: van kinderboeken tot standaardwerken over de Chinese taal, van goedkope populaire uitgaven tot kostbare plaatwerken. Dit illustreert de leeshonger die alom was ontstaan. Naast het Leidsch Dagblad bezat Sijthoff ook Het Vaderland en het Rotterdamsch Nieuwsblad.

In de grafische industrie zette de groei die in de eerste helft van de negentiende eeuw was begonnen, zich versterkt voort in de tweede helft. De stijgende behoefte aan drukwerk in deze jaren van opgaande conjunctuur resulteerde bij menig bedrijf in technische vernieuwing en uitbreiding. Mechanisatie vond steeds meer ingang, en de handdrukkerij verdween nagenoeg. Ook kwamen er in deze periode verscheidene drukkerijen bij. De grafische industrie in Leiden bestond uit ten minste acht boek- en steendrukkerijen. De twee kleinste daarvan waren Van Nifterik en Trap, die beide 26 werklieden hadden. J.J. Groen had 29 arbeiders en Brill 47. IJdo had 52 werkne-

mers, maar de grootste drukkerij was Sijthoff met 98 arbeiders. De meeste van deze bedrijven draaiden redelijk.

De twintigste eeuw

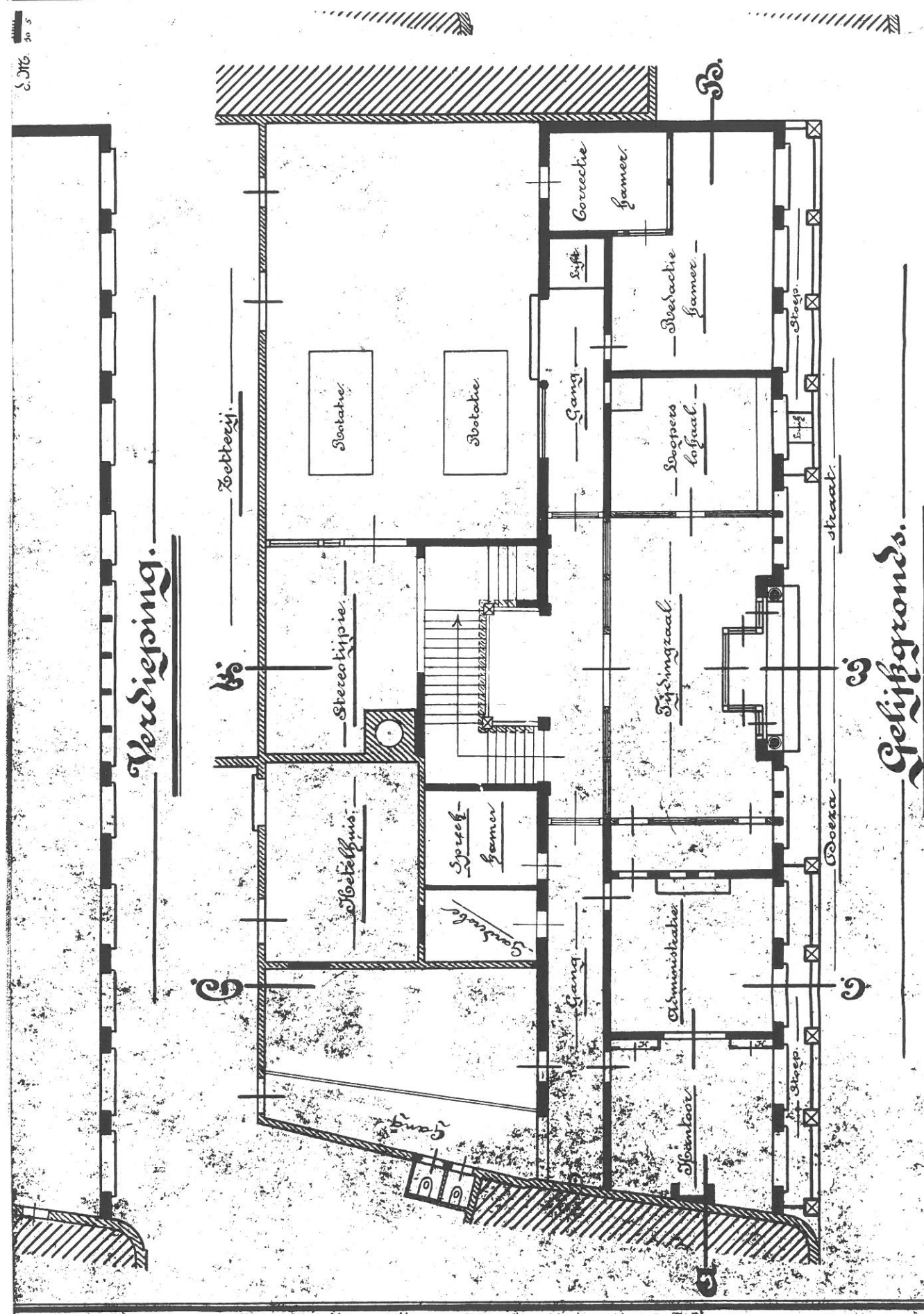
De grootste onderneming in Leiden op het gebied van drukken en uitgeven bleef Sijthoff. Toen de zonen van de oprichter zich gingen concentreren op het uitgeven van dagbladen in Den Haag, Rotterdam en Dordrecht, zette schoonzoon Frentzen in Leiden de Sijthoff-activiteiten voort. Diens zoon, A.W. Frentzen, nam in 1913 het initiatief tot oprichting van de Nederlandsche Rotogravure Maatschappij. Daarmee werd, naast de aloude boekdruk en de inmiddels ook al weer ruim een eeuw oude steendruk, de derde belangrijke druktechniek, de toen nog geen twintig jaar oude raster-koper-diepdruk, in ons land geïntroduceerd. Het was vervult de belangrijkste industriële ontwikkeling op het gebied van drukken en uitgeven in Leiden in de eerste decennia van deze eeuw.

A.W. Sijthoff, die sinds 1886 in het buitenland woonde, bleef tot zijn dood de algemene leiding van het bedrijf houden. Sinds 1889 had zijn jongste zoon, Gerard Henri Sijthoff de leiding over het Leidsch Dagblad, waarvan hij in 1913 eigenaar werd. Toen ontstonden ook de plannen voor een eigen drukkerij en administratie-gebouw. Maar nog vóór de nieuwbouw aan het Noordeindeplein/Witte Singel voltooid was, moest G.H. Sijthoff wegens ziekte Leiden verlaten. Hij overleed in 1917 en heeft het gebouw nooit voltooid gezien.

In de Doezastraat was vanaf 1913 A.W. Frentzen gezeteld. Hij was eigenaar van de uitgeverij (exclusief Leidsch Dagblad) en de rotogravure.

In de twintigste eeuw stakte de groei in de grafische sector. Ofschoon de vraag naar handelsdrukwerk en het advertentie-aanbod uiteraard te lijden hadden onder de algemene economische depressie na de Eerste Wereldoorlog, was er in de grafische bedrijven geen sprake van arbeidstijdverkorting of ontslagen. Wel noemde men "de hoge loonen en korte werktijd, vooral ten opzichte van den afzet in het buitenland, zeer remmend"; een klacht die in meerdere bedrijfstakken klonk na invoering van de Arbeidswet in 1919. In het algemeen bleef voor de drukkerijen en uitgeverijen de situatie moeilijk, en de crisis in de jaren dertig sloeg ook in deze bedrijfstak hard toe. Pas na de Tweede Wereldoorlog was er sprake van een opleving, zij het maar van enkele jaren. In 1951 was er in de grafische industrie al weer een dalende tendens. In de jaren zestig ging het beter, maar de grafische industrie in Leiden leed in de jaren zeventig een gevoelig verlies doordat de Rotogravure Maatschappij, inmiddels uitgegroeid tot een groot bedrijf met een internationale reputatie en honderden arbeidsplaatsen, werd overgenomen en in 1972 naar Haarlem werd overgeplaatst.

In de jaren zeventig kwamen er grote veranderingen voor het Sijthoff-concern. In 1971 nam Sijthoff de Haagse krant Het Binnenhof en de Leidse Courant over. In 1975 verplaatste het concern het hoofdkantoor naar Alphen aan den Rijn, een beslissing die samenhangt met de

samenwerking met Samsom. Het pand aan de Doezastraat deed niet langer dienst als uitgeverij.

Korte bouwkundige beschrijving

De omgeving

Waar in de aangrenzende straten slecht 4 tot 6 meter brede panden staan, bevinden zich in de Doezastraat enkele grote panden. Ze zijn gebouwd nadat de oorspronkelijke bebouwing in 1808 verloren was gegaan, en de Koe-poortsgracht in 1864 was gedempt. De breedte van de straat maakt de gehanteerde schaal goed mogelijk. Het schuin tegenover Sijthoff gelegen voormalig Stedelijk gymnasium (nu museum-opslag) is van een overeenkomstige schaal. Beide gebouwen vormen een bouwkundige beëindiging van het Van der Werfpark, samen met de eveneens brede maar veel lagere gevel van het Heilige Geesthof.

Het Sijthoff-pand is een imponerend gebouw, dat weergeeft hoeveel status en geld de opdrachtgever had. Het heeft een karakteristieke stijl. Het is, evenals het ermee vergelijkbare bankgebouw op de Oude Rijn, ontworpen door de bekende Leidse architect W.C. Mulder.

Het kantoorgebouw maakte oorspronkelijk deel uit van een groot complex met een zetters-, drukkerij en binderij. Het complex werd begrensd door Doezastraat, Rapenburg, Vliet en Molensteeg.

De oorspronkelijke bouw

Het kantoorgebouw is in 1908 gebouwd in opdracht van uitgeversmaatschappij A.W. Sijthoff. De gevel is symmetrisch opgebouwd. In het midden was een brede entreepartij met daarnaast aan weerszijden aan de straat vitrines om de kranten in op te hangen. Boven deze vitrines bevonden zich drie wat detonerende, aan de bovenzijde rond beëindigde aaneengesloten vensters. In de relatief strakke gevel waren dit vreemde elementen. De entreepartij was omlijst door zuilen van donkerrood graniet met messing kapitelen. Boven de entreepartij zat een opschrift "Leidsch Dagblad".

Op de eerste verdieping een brede midden-raampartij met aan weerszijden een smal venster. Al deze ramen zijn hoger dan de overige ramen, om het centrum van de gevel te benadrukken. Deze middenpartij wordt bekroond met een gevel-opschrift "A.W. Sijthoff's uitgeversmaatschappij", en de jaartallen "1851" en "1908". Hierboven bevindt zich de daklijst met twee toren-achtige ornamenten met kantelen.

Aan weerszijden van deze middenpartij bevinden zich twee lagen van vier ramen van gelijke breedte, maar per verdieping andere hoogte. De 'zijvleugels' worden aan de bovenzijde beëindigd met een hardstenen balustrade.

De gevel na verbouwing

Na 1976 zijn twee wijzigingen in de voorgevel aangebracht, ontworpen door architect W. Snieder.

1) De centrale ingangspartij is op dezelfde plaats gehandhaafd maar er is een 'doos' van leisteen-strips voor gezet, die de hoogtemaat van de bestaande ramen aanhoudt. De minder geslaagde ronde vensters zijn daardoor verdwenen uit het gevelbeeld.

De ingangspartij zit asymmetrisch in de 'doos'. Dit verstoort het gevelbeeld allerminst, juist door de symmetrische plaatsing van de 'doos'. Er zijn twee vitrines aangebracht, symmetrisch op de ingangspartij; maar omdat de entree asymmetrisch is geplaatst zit de ene vitrine alleen aan de straatkant, terwijl de andere de hoek om gaat. Door de 'doos' is jammer genoeg de oorspronkelijke gevel verdwenen. De 'doos' heeft wel een goede maatvoering en is op de minst schadelijke plek aangebracht.

Deze verbouwing is een zorgvuldige ingreep geweest. Er zijn vitrines, zo kenmerkend voor de vroegere gebruiker van het pand, gehandhaafd. Het terug-restaureren van de gevel naar de oorspronkelijke situatie lijkt eventueel nog goed mogelijk.

2) Het meest linkse raam op de begane grond is gewijzigd in een entree voor het daar gevestigde makelaarskantoor. De ingrepen zijn ook hier zorgvuldig gedaan. De treden naar de voordeur zijn gelijk aan de trap van de centrale entree. Deze ingreep heeft het beeld van de gevel niet gewijzigd. De centrale entreepartij is zo dominant dat de in de gevel-ritmiek passende tweede entree niet erg opvalt.

Wij vinden dat deze beide wijzigingen geen afbreuk doen aan de monumentale waarde van het pand. In veel monumenten zijn immers later wijzigingen aangebracht.

Taakgroep selectie

Secretaris taakgroep selectie treedt af

Günther Ditz is onlangs afgetreden als secretaris van de taakgroep selectie. Hij vervulde die functie vanaf de start van de taakgroep. En meer dan dat: Günther was de drijvende kracht achter de inventarisatie van bedrijfspanden in de Leidse binnenstad, die de basis vormt voor de werkgroep van de taakgroep selectie. Ditz kent heel veel panden in de stad en hun geschiedenis. Hij heeft de afgelopen jaren een ontelbaar aantal uren door Leiden gelopen, panden en objecten bekeken, opgemeten, beschreven en gefotografeerd. Hij ordende al die informatie niet alleen op papier, maar ook in een data-bestand.

Wij hebben respect voor de beslissing die Günther Ditz heeft genomen; door de gelukkige omstandigheid dat zijn betaalde werk zich de laatste jaren heeft uitgebreid heeft hij onvoldoende tijd meer om in STIEL actief te zijn. Maar wij zullen zijn kennis en zijn inzicht missen.

Marja Kroef
voorzitter taakgroep selectie

Berichten

Monumentencommissie adviseert positief over Slachthuis

Het gemeentelijk slachthuis aan de Maresingel moet als industrieel monument voor de stad Leiden behouden blijven. Dit advies gaf de taakgroep selectie in 1992 aan de gemeentelijke monumentencommissie. Pas enige tijd geleden boog dit college zich over de voordracht van STIEL, maar het lange wachten bleek niet te vergeefs. De commissie gaat in haar advies aan de gemeenteraad zelfs nog een stap verder dan de taakgroep van STIEL: niet slechts onderdelen zijn het behouden waard, maar het gehele complex.

Van het in 1903 aan de Maresingel gebouwde complex acht STIEL vijf gebouwen van groot belang: de directeurswoning, het administratiegebouw, de noodslachthal, de slachthal voor kleinvee en het kantinegebouw. De eerste vier gebouwen zijn allen opgetrokken in dezelfde stijl. Het kantinegebouw is een vakwerkhuis, wat in Leiden vrij uitzonderlijk is. Hoewel de vakken tegenwoordig opgevuld zijn met wit stuckwerk, is het zeer waarschijnlijk dat het oude metselwerk waar de vlakken oorspronkelijk mee waren opgevuld hier nog onder aanwezig is.

Naast deze gebouwen is ook het hekwerk zeer belangrijk, meent de taakgroep selectie in haar rapport. Dit smeedijzeren hekwerk sluit het slachthuisterrein af van de Maresingel. Het zijn juist deze elementen die volgens STIEL het beeld van het slachthuisterrein vanaf de Maresingel bepalen.

Op woensdag 26 januari maakte de monumentencommissie een wandeling over het slachthuisterrein om de verschillende elementen aan een kritische blik te onderwerpen. Met name de directeurswoning en het administratiegebouw vielen bij veel leden in de smaak. Op de vergadering van de commissie later die dag bleek een meerderheid van mening dat de kracht van het complex niet ligt in de individuele panden, maar in het geheel. Naast de panden die STIEL voor plaatsing op de monumentenlijst had aangedragen, vindt de commissie ook het plantsoen bij de ingang het behouden waard. In dit plantsoen staat een monumentale vaas die bij het 25-jarig bestaan van het slachthuis door het personeel werd aangeboden.

Uiteindelijk besloot de commissie een positief advies voor het gehele complex uit te brengen aan de raad. Als de Leidse gemeenteraad dit advies overneemt, dan betekent dit dat het slachthuis op de gemeentelijke monumentenlijst wordt geplaatst.

Bertine Jongerius

In Stielz van augustus 1992 beschrijft de taakgroep selectie de geschiedenis van het slachthuiscomplex. Ook in het orgaan van de Bond Heemschut april 1994) wordt de historie van het slachthuis beschreven.

De Leidse politiek aangeschreven

STIEL heeft op 15 april jl. een informatiepakket aan de Leidse gemeenteraadsleden verzonden. Na de verkiezingen in maart bestond eenderde van de raad uit nieuwelingen. Deze volksvertegenwoordigers konden zo kennis maken met de doelstellingen en activiteiten van de stichting. Voor de herkozen raadsleden vormde het pakket een geheugenopfrisser over de bereikte resultaten en toekomstige projecten van STIEL.

Het informatiepakket bestond uit de folders 'Stichting Industrieel Erfgoed Leiden' en 'Gaandeweg - Een wandeling langs hoogtenpunten van het Leids industrieel erfgoed'. Verder ontvingen de raadsleden het boekje 'De kunst van het bewaren - Industrieel Erfgoed in Leiden' en Stielz nummer 1 van 1994, waarin verkiezingsprogramma's van de Leidse politieke partijen zijn vergeleken. In een begeleidende brief feliciteert het bestuur van STIEL de raadsleden met hun verkiezing, waarna hun aandacht wordt gevraagd voor het doel van de Stichting. 'Onder de vele vraagstukken waarmee u in de komende raadsperiode zal worden geconfronteerd, is de zorg voor industriële monumenten ongetwijfeld niet de allerbelangrijkste. In onze ogen verdient dit aspect van monumentenzorg in een monumentale stad echter veel meer aandacht dan er tot nu toe aan is besteed'. In het kort zetten de briefschrijvers uiteen waarom STIEL in 1987 werd opgericht en hoe de stichting sindsdien te werk gaat. Verder gaan ze kort in op de (industrie-) geschiedenis van Leiden en constateren ze dat behoud van monumentale panden voor de gemeente ook een economisch belang kan vertegenwoordigen, bijvoorbeeld bij de bevordering van het toerisme.

'Als belangrijk succes beschouwt STIEL de beslissing van de gemeente om de voormalige broodfabriek *De Vooruit* aan de Korevaarstraat niet te slopen,' zo vervolgt de brief. 'Hoewel de verhouding met de gemeente over het algemeen goed is, blijven er ook belangrijke potentiële strijdpunten over. Voorbeelden daarvan zijn het behoud van de meelfabriek *De Sleutels*, de monumentenstatus voor het Sijthoffcomplex en de voormalige fabriek van Clos en Leembruggen (...). Bij analyse van de beslissingen over behoud en sloop van Leidse monumentale bedrijfspanden blijkt dat uiteindelijk de politieke wil de doorslag moet geven (...). Daarom wil STIEL in de komende jaren zo veel mogelijk aandacht aan de politieke besluitvorming op dit gebied gaan geven'.

Werkgroep lid Roel Schreinemachers (071-120190) zal daartoe onder meer relevante vergaderingen van raadscommissies volgen. Tevens zal hij fungeren als contactpersoon voor de politieke partijen. Van de handel en wandel van de Leidse gemeentebestuurders zal hij in Stielz verslag doen.

Bij het verdwijnen van 'De Landbouw'

Een van de eerste melkfabrieken in Nederland was De Leidsche Melkinrichting, die in 1879 haar poorten opende op de Rijsburgersingel. Gedurende haar bijna een eeuw lange bestaan zou deze fabriek - die later 'De Landbouw' ging heten - op dezelfde plaats gevestigd blijven. In de jaren vijftig van deze eeuw werd het bedrijf overgenomen door concurrent Menken uit Wassenaar. Een volledige fusie volgde in 1972 toen De Landbouw opging in de Menken-Landbouw Holding B.V. De productie werd overgebracht naar Wassenaar, waarna het Leidse bedrijf werd gesloten. Korte tijd later werd de fabriek afgebroken. Binnenkort verdwijnt ook de laatste zichtbare herinnering aan wat eens de grootste melkfabriek in de regio was, als de Wassenaaarse zuivelgigant haar naam wijzigt in Menken-Holding. STIEL blikst terug op de geschiedenis van De Landbouw met de huidige president-commissaris van het concern A.C.M. (Ad) Menken (68). Als dertienjarige begon hij zijn carrière als knecht in de melkhandel van zijn vader. Van 1965 tot 1990 was hij directeur van de zuivelgigant. „Als jochie keek ik tegen De Landbouw aan, zoals ik nu tegen Unilever aankijk.”

Leidsche Melkinrichting „DE LANDBOUW”,
Rijsburgersingel 23, Leiden.

De fabrieksmatige verwerking van melk begint in het laatste kwart van de vorige eeuw. Dat een van de eerste fabrieken zich in Leiden vestigt is niet verrassend, omdat de grondstof melk in het groene Zuid-Holland in ruime mate voorhanden is. Onder haar eerste directeur, de Friese boerenzoon Jan Rinkes Borger, floreert het bedrijf al snel: in 1880 bedraagt de omzet reeds twee miljoen liter. De Leidsche Melkinrichting produceert niet alleen melk, maar ook boter en kaas. De afzetmarkt blijft beperkt tot de regio. Tot de Tweede Wereldoorlog verandert dat beeld niet wezenlijk. In Nederland opereren honderden melkfabrieken in die periode op dezelfde manier.

Dankzij het grote aanbod aan grondstoffen kan Leiden zich de 'luke' van meerdere melkfabrieken veroorloven. Dat leidt soms tot felle concurrentie, waarvan in het Leidsch Dagblad van juli 1880 al een aardig voorbeeld is te vinden. In een advertentie kondigt De Leidsche Melkinrichting

aan op zondagochtend 29 juli in het Plantsoen melk te gaan verkopen voor vijf cent per glas. Concurrent Van der Kloot uit de Diefsteeg reageert direct door hetzelfde produkt een cent goedkoper aan te bieden.

In het begin van de eeuw voegt De Leidsche Melkinrichting 'De Landbouw' toe aan haar naam. De eerste officiële registratie in het (in 1921 ingestelde) handelsregister vindt plaats op 17 juni 1922. De 'Leidsche Coöperatieve Melkinrichting De Landbouw' heeft in dat jaar acht filialen in Leiden en een in Noordwijk. Het bedrijf produceert onder meer melk, boter, kaas, room, eieren, melkpoeder, yoghurt, gecondenseerde melk en margarine. Dat laatste artikel wordt geproduceerd onder verschillende merknamen, waaronder 'Annie', 'Leidsche Kluiten', 'Roodzegel', en 'Blue Band'. In het handelsregister zijn ook de eerste 'harde' cijfers te vinden over de grootte van het bedrijf: in de eerste helft van het boekjaar 1922/23 is de

N.V. Leidsche Melkinrichting

„De Landbouw”

Rijsburgersingel 23 - Telefoon 20218

Al onze melk wordt bereid met de

Voltana-Pasteur

(Vlies-pasteurisatie)

waardoor „De Landbouw's” Voltana-melk steeds smaakt en oprijmt als rauwe melk. Zij bevat nog de vitamines, is duurzaam en steeds betrouwbaar ook bij event. voorkomen van typhus of mond- en klauwzeer.

Is daardoor beter en... niet duurder.

De bereiding is iedere morgen vrij te bezichtigen
Venters en winkels door geheel Leiden en
Oegstgeest. 7256

Reclame van 23 augustus 1940

omzet 564.079,62 1/2 gulden, met een nettowinst van f 4.696,65. Later zijn gegevens over winst en omzet overigens niet meer in het handelsregister geregistreerd.

Als in 1925 een fabriek met dezelfde naam in Noordwijkerhout wordt gevestigd volgt een juridisch gevecht over het 'eigendom' van de naam. Het Leidse bedrijf verliest, waarna beide firma's

De Landbouw blijven heten.

Behalve in winkels en salons van De Landbouw (in 1923 een kostenpost van 5.836,93 gulden) wordt de melk ook door venters verkocht (waaraan het bedrijf in 1923 9.418,31 1/2 gulden uitgaaf). „Inde tijd voor de Tweede Wereldoorlog had De Landbouw veel venters die met eigen karren liepen,” herinnert A. Menken zich. Hij wordt in 1926 geboren en groeit 'tussen de melk' op. De melkwinkel die zijn vader L. Th. (Leen) Menken een jaar voor zijn geboorte begint in Oegstgeest zou uitgroeien tot het latere concern. A. Menken: „naast die verkopers waren er nog veel kleine melkboeren die rechtstreeks van de boer kochten en die melk dan uitventten. Verder verkochten veel veehouders hun melk vanaf een kar onder de leus 'melk van eigen vee'. Dat was 'rauwe' melk, die je eerst moest koken. Het vetgehalte van die melk varieerde vreselijk, want sommige handelaren gooiden er water bij.” De crisiszuivelwet van 1933 is bedoeld om enige orde op de zuivelmarkt te scheppen, maar keuren van melk wordt nog geen verplichting. Die komt er pas met de standaardisatiewet van 4 november 1940, als er geen rauwe melk meer mag worden verkocht. „Pasteuriseren en standaardiseren werd verplicht en daarmee waren in een klap alle melkboeren zonder apparatuur uitgeschakeld,” weet Menken. „De Landbouw bleef, evenals mijn vader die bij de aanschaf van apparatuur steeds voorop liep.”

Een jaar voor de oorlog is A. Menken dan al bij zijn vader in de zaak gekomen. Door de mobilisatie raakt Menken sr. zeven personeelsleden kwijt die in dienst moeten. „Mijn vader had toen al drie winkels en 16 melkwinkels, dus ik werd van kostschool gehaald om mee te helpen. Zo begon mijn loopbaan in het bedrijf,” vertelt de latere president-commissaris. In Leiden komt Menken alleen in de Vogelbuurt en in de Raadsheerenbuurt. De rest van Leiden wordt bediend door melkboeren die hun spullen bij - onder meer - De Landbouw halen. De Landbouw wordt dat jaar (1939) omgezet van een coöperatie in een Naamloze Vennootschap. Het bedrijf heeft dan nog zes filialen, waarvan vier in Leiden, een in Oegstgeest en een in Noordwijk. Een dooreen van de vennoten ingebrachte zaak in de Govert Flinckstraat in Amsterdam wordt

na korte tijd van de hand gedaan.

De oorlogsjaren zijn voor alle melkfabrieken een sombere tijd. Steeds meer zuivelprodukten worden gerantsoeneerd of zijn helemaal niet meer te krijgen. Ook het florerende bedrijf van Menken heeft het moeilijk. Directeur W. den Hollander van De Landbouw doet in 1942 een poging de zaak van zijn concurrent over te nemen. „Dat was een cruciaal moment in de geschiedenis van het bedrijf,” herinnert A. Menken zich ruim vijftig jaar na dato nog precies. „Mijn vader vertelde me dat hij het niet volhield, omdat hij te veel moest investeren. Hij wilde dat ik ging studeren en daar zou anders geen geld voor zijn. Bovendien had hij een groot gezin, waar elk jaar nog een kind bij kwam. Wij hadden op dat moment bezoek van een hoofdcontroleur, De Lange. Ik vertelde die man over mijn vaders plannen. Toen hij even later binnenkwam zei De Lange dat mijn vader wel gek moest zijn om zijn zaak te verkopen. Daarna was het een seconde stil voordat hij zei: 'je hebt gelijk.' Twaalf jaar later namen wij De Landbouw over.” Na de oorlog gaat het snel weer bergopwaarts met Menken. Het bedrijf neemt in de jaren na de oorlog verschillende concurrenten in de regio over, waaronder Van Paridon in Wassenaar. Daar verhuist Menken's bedrijf in 1950 vanuit Oegstgeest naar toe. In 1954 verlaat de oprichter het bedrijf, dat door drie van zijn zoons verder wordt geleid. Dat jaar neemt Menken de veel grotere Leidse concurrent De Landbouw over. A. Menken: „Directeur De Hollander was in 1953 overleden en zijn zoon die het bedrijf voorzette, deed het niet goed. We kochten De Landbouw voor 1 miljoen gulden en dat was in die tijd veel geld. Schaalvergroting was onontkoombaar, dat zagen we toen al in. Tot die tijd hadden we steeds kleinere ondernemingen uit de omgeving overgenomen, maar De Landbouw was veel groter. Dat bedrijf zette 25 miljoen liter per jaar om, dat was ongeveer twee keer zoveel als wij toen.”

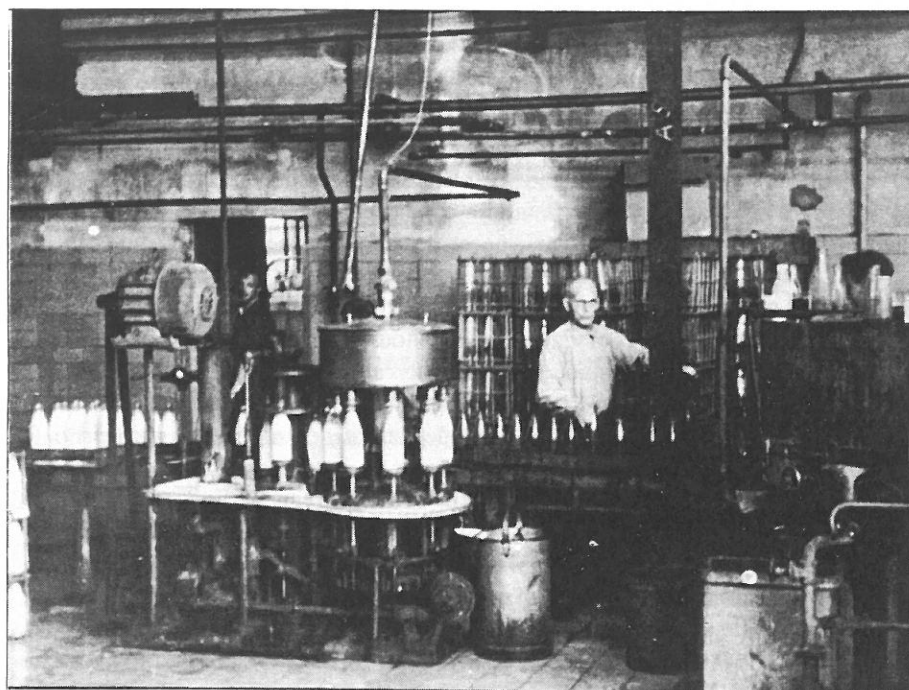
Zonder problemen verloopt de overname niet. Veel melkboeren die hun produkten betrekken van De Landbouw dreigen over te stappen naar andere fabrieken in de regio.

„Veel mensen barstten van de jaloezie,” verklaart Menken

Dhr. A.C.M. Menken

Foto Niek Bavelaar

Flessenlijn in Oegstgeest, 1946

die moeilijkheden. "Dat waren allemaal mensen die op ongeveer hetzelfde moment hun bedrijf begonnen waren in de jaren twintig, tegelijkertijd met mijn vader. Die was echter in de loop der jaren boven zijn generatiegenoten uitgestegen, omdat hij steeds voorop liep bij de innovatie van produkten en verpakkingen."

"In een vergadering probeerde ik die melkboeren ervan te overtuigen dat ze verkeerd bezig waren. Dat was op 3 april 1954, dat weet ik nog precies. Ik woonde boven de fabriek, mijn eerste kind werd geboren en ik had al die melkboeren over de vloer." Resultaat van het beraad is dat De Landbouw wordt omgezet in een N.V. waarvan de melkboeren voor 50 procent aandeelhouder worden. Daar is een half miljoen gulden voor nodig, waarvan de nieuwe aandeelhouders maar 170.000 gulden op tafel kunnen leggen. De rest wordt in de loop der jaren uit de winst betaald. Omdat de melkboeren al een paar miljoen liter hebben toegezegd

aan de melkfabriek van Heemskerk in Noordwijkerhout - die andere Landbouw - wordt deze ondernemer ook voor 25 procent aandeelhouder van de Leidse zuivelfabriek. L.Th. Menken en Th.L. Heemskerk worden beiden directeur, samen met A. Witmuts die die functie al sinds 1949 vervult.

Ondanks Menken's aandeel in De Landbouw blijft er concurrentie tussen de twee bedrijven bestaan. "Tijdens de 3 oktober-optocht van 1955 bijvoorbeeld hadden we een gezamenlijke wagen, maar in de lucht cirkelden twee vliegtuigjes: een met de slogan 'Landbouw melk aan de spits' en de andere met 'Menken melk, lekkere melk'."

In 1956 zijn er nog maar twee filialen over (aan de Hogewoerd en op het Noordeinde), de rest is opgeheven. Het assortiment van die winkels beperkt zich niet meer louter tot produkten van de zuivelfabriek: 'kleinhandel in melk, boter, kaas, eieren, margarine en verpakte kruidenierswaren', zo meldt het handelsregister. Na het overlijden van directeur Heemskerk in 1965 wordt hij een jaar later opgevolgd door een telg uit de volgende generatie, J.J. Heemskerk.

In de jaren zestig volgt een grote sanering van het aantal melkboeren. Steeds meer supermarkten gaan melk verkopen, waardoor de spoeling voor de melkboeren aan huis steeds dunner wordt. Hun aantal loopt terug van plus minus 60.000 tot ongeveer 4000 nu. Onder invloed van schaalvergroting en produktinnovatie neemt sinds de Tweede Wereldoorlog ook het aantal consumptiemelkbedrijven af van ongeveer 560 tot 26 in 1994. Ook De

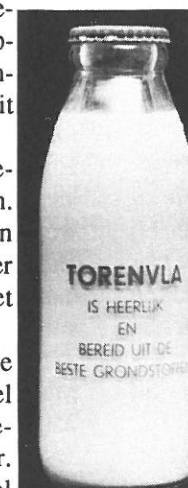
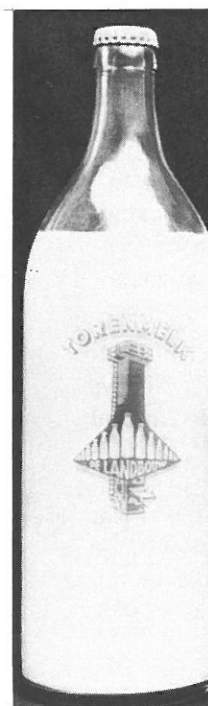
Het wagenpark voor molen 'De Valk', 1962

Landbouw wordt daarvan het slachtoffer. Nadat sinds de overname in 1954 al alle gestriliseerde produkten in Wassenaar worden gemaakt, speelt ook de introductie van wegwerpvakkingen een rol bij het besluit de fabriek uiteindelijk te sluiten.

"In 1955 zijn we met al met die eenmalige verpakkingen begonnen," verklaart A. Menken.

"Aanvankelijk liep dat niet zo, pas in 1964 volgde de grote doorbraak. Met kerstmis dat jaar moesten we voor drie of vier dagen tegelijk afleveren en daar was veel emballagemateriaal voor nodig. Je zat dus met een heleboel flessen die je eigenlijk maar een paar dagen per jaar nodig had. Wij waren de eerste die op grote schaal dat materiaal gingen gebruiken. De Landbouw had niet de apparatuur om die eenmalige verpakkingen te leveren, dat gebeurde vanuit Wassenaar."

"Dat is een van de voornaamste redenen geweest De Landbouw te sluiten. Verder was ook de watertoevoer in Leiden een probleem. Het grondwater wat daar werd gebruikt was brak, het zout vrat alle machines op." Uiteindelijk valt in 1972 het besluit de melkfabriek aan de Rijsburgersingel op te heffen. De laatste 98 personeelsleden kunnen aan de slag in Wassenaar. Melkhandelaren die nog een aandeel

Een makelaarskantoor neemt het in de jaren vijftig gebouwde administratiegebouw aan de achterzijde van het terrein in gebruik. In de bebouwing aan de Rijsburgersingel gaapt ook vandaag de dag nog een gapend gat.

Eric Jan Weterings

Met medewerking van Niek Bavelaar
Foto's collectie Menken

Een ieder die nog over informatie en/of materiaal van De Landbouw beschikt is daarmee van harte welkom bij de schrijver van dit artikel: E-J Weterings, Steenschuur 18d, 2311 ET Leiden, tel. (071) 149114

Literatuur:

Over de geschiedenis van De Landbouw is weinig gepubliceerd. Een kort overzicht staat in 'More than milk. 60 years of Menken-Landbouw,' een (in twee talen verschenen) jubileumboek dat door de Menken-Landbouw Holding in 1985 in eigen beheer werd uitgegeven.

De voorgevel aan de Rijsburgersingel, 1970

hebben in de fabriek verkopen dat aan Menken. Door de in dezelfde jaren voltrokken fusie met De Landbouw in Noordwijkerhout ontstaat met de Menken-Landbouw Holding in een klap een van de grootste zuivelbedrijven in Nederland. Het karakteristieke pand van De Landbouw aan de Rijsburgersingel wordt verkocht en na korte tijd afgebroken.

foto
dickhoff

uw fotografisch geheugen!

oegstgeest	irislaan 63	071 - 17 49 17
leiden	haarlemmerstraat 207	071 - 14 00 05
schoonhoven	lopikerstraat 57	01823 - 29 92

Erfgoed in de media

Literatuur en tijdschriften

Industria

Van 'Industria - Nieuwsbulletin van de Stichting Federatie Industrieel Erfgoed Nederland', verschenen de eerste twee nummers van de jaargang 1994. No. 1 kwam uit in februari en was geheel gewijd aan literatuur over industrie-geschiedenis. In korte paragrafen signaleert de redactie 48 boeken en boekjes die in de afgelopen jaren verschenen. Daarbij zit een groot aantal uitgaven over plaatselijke en regionale geschiedenis dat slechts op een beperkt aantal adressen verkrijgbaar is. Ook uit de Leidse regio worden enige titels vermeld, waar Stielz overigens al eerder aandacht aan besteedde. In april kwam het tweede nummer van Industria uit, met daarin weer als vaste rubrieken een agenda van activiteiten van aangesloten verenigingen en berichten. Abonnees kregen ter kennisgeving een exemplaar meegestuurd van 'De Brugrail', het blad van de Vereniging van Vrienden van het Spoorwegmuseum. (Inlichtingen 030-712796). Abonneren op Industria kan door overmaking van 26 gulden voor de jaargang 1994 op Postbankrekeningnummer 132802 ten name van Stichting Fien, Industria, Oosteinde 13, 7772 CA Hardenberg.

Erfgoed

De Stichting Erfgoed bracht in maart het eerste nummer van de derde jaargang uit van 'Erfgoed van Industrie en Techniek'. De uitgever heeft zich dit jaar aangesloten bij Fien, de Federatie Industrieel Erfgoed Nederland. Verder in dit nummer artikelen over de microscopencollectie van het universiteitsmuseum te Utrecht, de Zaanse industrie in drie eeuwen en boekbesprekingen.

Inlichtingen over abonnementen en losse nummers bij C.H. van Eldik, Brilduikerhof 12, 2623 NT Delft. Tel. 015-622499. Een abonnement kost 34,50 gulden per jaar, te bestellen door overmaking van dit bedrag op girorekening 1753502 ten name van Stichting Erfgoed, Delft.

Heemschut

De Bond Heemschut, de vereniging tot bescherming van cultuurmonumenten in Nederland, wijdde het aprilnummer van haar gelijknamige tijdschrift aan Leiden. Op 22 april werd het eerste nummer tijdens een feestelijke bijeenkomst in stedelijk museum De Lakenhal aangeboden aan de Leidse burgemeester Goekoop.

In een commentaar constateert Heemschut-redacteur Jaap Kamerling dat het met de monumentenzorg in Leiden zo slecht nog niet is gesteld. "Vooral dankzij de Interim Saldo Regeling, de voorloper van de Wet op de stads- en dorpsvernieuwing heeft een arme gemeente als Leiden erg veel kunnen restaureren. De Leidse binnenstad maakt daardoor geen slechte indruk op de liefhebber van monumenten. Toch is er nog veel te doen de komende jaren. In dit nummer signaleren we zowel een aantal geslaagde grote restauraties als enkele desiderata voor de nabije toekomst: het behoud van markante delen van het Slachthuis, het opknappen van het Trianon-theater en heel urgente restauraties van o.m. Lakenhal, Zijlpoort en

Havenbrug. Over het werk van restaurerende instellingen als Diogenes, het Kleine Leidse Woonhuis en de Stichting Studentenhuisvesting kan Heemschut heel tevreden zijn. We konden bovendien constateren, dat de monumentenzorg in een stad als Leiden echt leeft en volop in discussie is. Heemschut heeft het in Leiden gelukkig niet erg druk." Ook STIEL is vertegenwoordigd in het aprilnummer van Heemschut. In een artikel op basis van door de taakgroep selectie van STIEL verzameld materiaal wordt een pleidooi gehouden voor behoud van markante delen van het slachthuiscomplex aan de Maresingel. Daarnaast bevat het nummer een kort artikel over de activiteiten van STIEL in de afgelopen jaren.

Het aprilnummer van Heemschut kost 6,75 en is verkrijgbaar bij verschillende Leidse boekhandels. Inlichtingen over abonnementen en lidmaatschap van de vereniging: Bond Heemschut, Nieuwezijds Kolk 28, 1012 PV Amsterdam. Tel. 020-6225292. (De redactie is alleen op maandag en dinsdag telefonisch bereikbaar).

'Geschiedenis in Zuid-Holland'

Sinds enige tijd verschijnt "Geschiedenis in Zuid-Holland", waarin informatie over historische zaken in Zuid-Holland. Vaste rubrieken: Historisch Nieuws, Nieuws van de verenigingen en Nieuws van archieven. Dit blad wordt uitgegeven door de Federatie van Musea in Zuid-Holland, meer in het bijzonder door de (nieuwe) provinciaal historicus van Zuid-Holland: J. Brugman. Per jaar verschijnen minimaal drie nummers. Abonnementprijs f15,- per jaar (proefnummer f5,-). Adres: Federatie van Musea in Zuid-Holland, t.a.v. J. Brugman, Postbus 448, 2501 CK Den Haag.

Jaarboek Dirk van Eck-Stichting

Enige maanden geleden verscheen het vijfde jaarboek van de Leidse Dirk van Eck-Stichting, dat iets dikker, maar vooral fraaier en nog verzorgder oogt dan de vorige jaarboeken. Zoals het er nu uitziet doet het zeker niet meer onder voor het *Leids Jaarboekje*. Er is één belangrijk verschil en dat hangt samen met het werkgebied van de Dirk van Eck-Stichting: de artikelen gaan "alleen maar" over de sociale en economische geschiedenis van Leiden. Dit is echter nauwelijks een beperking, zoals één blik op de inhoud van dit jaarboek al leert. En de Dirk van Eck-Stichting slaagt er nu al vijf jaar in om schijnbaar moeiteloos jaarboeken te vullen met artikelen op dit terrein, dat zo goed aansluit op dat van onze eigen stichting.

Het jaarboek bevat een aantal nuttige vaste rubrieken. Naast het interessante jaarverslag van de stichting is elk jaarboek voorzien van een aanwinstenlijst van archieven en documentair materiaal, in het afgelopen jaar door het Leidse Gemeentearchief verworven. Deze aanwinsten

worden ook nog besproken door De Baar en Moes. Ook de cumulatieve lijsten van artikelen en boekbesprekingen, verschenen in de afgelopen jaarboeken, beginnen doordat ze voortdurend uitgebreider worden steeds nuttiger te worden.

De meest interessante leesstof wordt over het algemeen toch gevormd door de soms vrij lange en gedegen inhoudelijke artikelen. Dit jaarboek staat voor een belangrijk deel in het teken van een project met een lange titel: "Leidse arbeiders, arbeidsverhoudingen, arbeidersbeweging en verzet van arbeiders van 1750 tot 1980". Dit is een ambitieus onderzoeksproject, waarin de Dirk van Eck-Stichting, de Wetenschapswinkel en de sectie Economische en Sociale Geschiedenis van de Leidse Universiteit samenwerken. In 1991 en 1992 is een verkennend onderzoek uitgevoerd, de resultaten daarvan zijn in november 1992 op een symposium in het Leidse Gemeentearchief gepresenteerd en bediscussieerd. De op dit symposium geleverde bijdragen zijn nu in dit jaarboek opgenomen.

Noordam schetst de achtergronden van dit onderzoeksproject, waarvan de belangrijkste vragen zijn hoe de arbeidsverhoudingen in Leiden in de afgelopen twee eeuwen er in het algemeen uit zagen en in het bijzonder hoe groot de bereidheid van de Leidse arbeider was om daartegen in verzet te gaan. In de artikelen van Smit (over de Leidse arbeidersbeweging), Slangen (die pleit voor een aandachtsverschuiving naar de verzuiling van de Leidse arbeider) en Laurier (over het WOLT-"oral history" project) wordt daar nader op ingegaan. Het is te hopen dat het eigenlijke onderzoeksproject, waar nu alleen nog maar een haalbaarheidsstudie naar verricht is, van start zal kunnen gaan bijvoorbeeld in de vorm van een promotie-onderzoek. Daarbij kan ik de woorden van Slangen onderschrijven dat enige inperking van de onderzoeksdoelen wel op zijn plaats is, wil het onderzoek op een redelijke termijn afgerond kunnen worden. Te wensen is ook dat de al enige tijd aangekondigde publicatie van het genoemde WOLT-project niet al te lang meer op zich laat wachten. De resultaten lijken veelbelovend en van grote waarde te zijn voor de Leidse sociale geschiedenis. Hopelijk wordt door het wethouderschap van één van de auteurs, Laurier, de voortgang niet teveel belemmerd.

Ook de andere, uiteenlopende, stukken in dit jaarboek bevatten veel wetenswaardigs. Mooren geeft een beeld van het leven van een 18de-eeuwse Leidse claviger, Otgaar en Van Schaik vervolgen hun diepgaande studies over de Leidse prostitutie in de 19de eeuw, er is een artikel van Arnoldus over de invoering van de werkloosheidsverzekering in Leiden begin van deze eeuw en De Baarschets de commotie rond de politieke plakactiviteiten in de jaren twintig.

H.D. Tjalsma

Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1993

Uitgave Dirk van Eck-Stichting (Leiden 1993).

Oud-Leidenprijs voor Stielzredacteur

Eric-Jan Weterings kreeg op 22 maart de Oud-Leidenprijs uitgereikt voor zijn artikel: *Firma Gebroeders Pel, Fabriek van Suikerwerken, Vruchtenpâté's & Limonadesiropen (1900-1965)*. De jury onder leiding van prof. dr. G.H.M. Postumus-Meyes vond dat Weterings in zijn artikel een betrouwbaar en levendig beeld gaf van zowel de bedrijfseconomische als de sociale aspecten van de Firma Pel.

De prijs van f2000,- is ingesteld door de vereniging Oud Leiden en is bedoeld voor het stimuleren van studies over de Leidse historie. Als redacteur van Stielz publiceerde Weterings eerder over fabriek van Pel in het nummer van september 1993.

De auteur is op vrijdag 25 maart in een gezamenlijke kring van STIEL-leden en oud collegaredacteurs van het Leidsch Dagblad gelukgewens met de behaalde prijs. Bij die gelegenheid wees Weterings op de goede samenwerking met Nick Bavelaar, fotoredacteur van STIEL. Bavelaar deed de eerste suggestie voor het onderwerp 'Pel' en legde contacten voor gesprekken met oudwerknemers van het bedrijf.

Groter budget voor Stielz

Zoals elders uit dit nummer blijkt, is in het themanummer "Leiden" van het landelijke tijdschrift Heemschut (april 1994), gastvrijheid geboden aan de redactie van Stielz. Het honorarium ad 370,- is op initiatief van de Stielz-redactie overgemaakt op rekening van onze stichting en toegewezen aan het budget voor Stielz. Voor 1994 bedraagt het budget nu bijna 3000,-.

Jugendstil in Leiden

Wederom is er in Leiden een oude muurreclame gerestoureerd, ditmaal op de hoek Oude Rijn/Dullebakkersteeg. Het betreft hier een Jugendstil-reclame van de firma van Romburgh, in ijzerwaren. De restauratie valt samen met het verschijnen van het derde deeltje in de reeks 'Leids Verleden' van de gemeentelijke dienst Bouwen en Wonen. Het boekje getiteld 'Krullen, lijnen en zweepslagen. Jugendstil in Leiden' werd geschreven door de kunsthistorica Petra Kotterman. De Jugendstil of Art Nouveau kwam aan het eind van de negentiende eeuw in bijna heel Europa op. In de beginperiode was deze stijl tamelijk uitbundig, alle gebouwen, kunstwerken en gebruiksvoorwerpen moesten draaien, kronkelen, rollen, omstrengelen of wuiven. In een later stadium werd de stijl beheerster en geometrischer. In het boekje voert de auteur ons langs het moois dat er op dit gebied in Leiden nog te zien is. Zowel de restauratie van de Jugendstil-reclame als de uitgave van het boekje werden mede mogelijk gemaakt door Luba Uitzend Buro.

Collectie aan STIEL geschonken

Drentse bodem bewaart historische Leidse merkloden

Jan Janssen (51) is de vinder van oude Leidse merkloden. Hij speurde daartoe met een metaaldetector op akkers in de omgeving van zijn woonplaats Beilen in Drenthe. Jan Janssen schonk onlangs uit zijn collectie een tiental Leidse loden aan STIEL. Merkloden vormen een weinig bekend onderdeel van het Leidse industriële erfgoed. Eens dienden ze als garantiebewijs voor Leids laken en andere produkten.

Amateurarcheoloog Jan Janssen, kan wel een beetje vergeleken worden met de bekende steentijd-schatgraver Tjerk Vermaning uit dezelfde provincie. Janssen, die Vermaning kende en hem ook waardeerde, specialiseert zich echter in metalen voorwerpen en onderhoudt wel uitstekende relaties met de museumwereld. Eén van zijn spectaculaire vondsten deed Janssen enige jaren geleden, toen de detector hem de weg wees naar een puntig metalen voorwerp in de bodem. Hij had weinig moeite daarin een vroege bronzen bijl te herkennen. Het Drents Museum in Assen bevestigde zijn mening en beschreef de ontdekking in het Drents Museum Journaal van 1987 als: "Een zeer uitzonderlijke vondst."

Met al zijn ervaring stond Janssen echter kort geleden voor een raadsel toen hij op een pas gerooid maisveld een 19 mm groot loden zegeltje ontdekte met de letters HV&Zn en aan de keerzijde: Leiden. Nu worden loodjes uit Leiden al gauw met de lakenfabricage in verband gebracht, maar een Leidse lakenfabriek met die initialen kende Janssen niet. Ook wat de grootte betreft voldeed de vondst niet aan het signalement van een lakenlood. De doorsnede van zo'n lood kan namelijk wel zes centimeter of meer bedragen.

Stadsdrek

Raadpleging van het in 1990 door STIEL gepubliceerde boek *Leids Fabrikaat* bracht uitkomst: HV&Zn staat voor Hartevelt en Zoon, de eertijds bekende jeneverdistilleerderij aan de Langegracht in Leiden. Jan Janssen nam op aanraden van het Gemeentearchief Leiden telefonisch contact op met STIEL dat zijn conclusies volledig onderschreef en het lood op ongeveer het einde van de negentiende eeuw dateerde. Hartevelt was echter in die tijd een bedrijf dat het vooral moest hebben van de Leidse thuismarkt en de vraag is daarom hoe het lood in Drenthe is terechtgekomen. De vinder geeft daar het antwoord zelf op: "In vroeger jaren voeren hier de schippers met turf naar de diverse grote steden. Na het lossen was het niet economisch om leeg naar het noorden terug te varen en zodoende werd er stadsdrek geladen om als mest te dienen." Die mest kwam

Veel goederen werden vroeger niet op het oog maar 'op het lood' verkocht. Het oordeel van een koper van Leids laken hing af van wat er op het merklood dat aan een laken hing, vermeld werd over de lengte, de breedte, het aantal draden, het verfprocédé, de verwerkte garens en de plaats van fabricage. Het eerste lood werd ingeweven wanneer het laken nog op het weefgetouw stond. In Leiden werd het stuk dan vervolgens door de wever of de meester, de drapenier, naar de Lakenhal gebracht. Met het oog op een onpartijdige keuring werd het ingeweven lood met naamsvermelding toegeknoopt om het aan het oog van de staalmeester te onttrekken. Een afgekeurd laken werd teruggestuurd om verbeterd te worden en een goedgekeurd laken werd voorzien van een tweede lood met het Leidse stadswapen. Na het noppen (wegnemen van onder andere de sporen van garenbreuken), het verven, het vollen (vervullen), het ruwen (weer ophalen van de vezels uit de opperste viltlaag) en het scheren (op gelijke hoogte afscheren van de opgerichte vezels), kwamen de lakens telkens terug naar de hal. Aan het eind van alle bewerkingen kreeg het laken een eindlood dat de deelbewerkingsloden verving. Dat eindlood werd aangebracht in de zaal die ook nu nog de Grote Pers heet. De gehele uitrusting, die bij het loden werd gebruikt, onder andere stempelijzers, is nog in de Lakenhal aanwezig. Merkloden zijn al bekend uit de veertiende eeuw en sindsdien is het systeem aanmerkelijk uitgebouwd en verfijnd, vooral na de komst van een grotere variatie in wollen stoffen in de zeventiende eeuw. Niet alleen wollen stoffen, maar ook katoenen en linnen stoffen of gemengde stoffen (bombazijnen) kregen een lood.

Naast merkloden bestaan er verzegelloden. Een niet verbroken verzegellood garandeert dat verpakking en inhoud ongeschonden zijn. Het gebruik komt op in de negentiende eeuw, vooral bij overheidsinstanties, maar ook bij fabrieken, goederenvervoerders en handelsfirma's. In een verzegellood wordt een borgdraad geschoven die de verpakking afsluit. Met een slagstempel wordt zowel de borgdraad verzekerd als het lood van een naam, nummer of beeltenis voorzien. De verpakking kan daarna niet meer worden geopend zonder de borgdraad door te knippen of het zegel te verbreken.

op de plaats van het afgegraven veen. In de stadsdrek bevonden zich de loodjes die nu naar Leiden terugkeren.

Al eerder vond Jan Janssen diverse loden in de Drentse bodem en naar aanleiding van de door STIEL getoonde belangstelling besloot hij zijn Leidse vondsten aan de stichting af te staan. "Contacten met historische instellingen zoals STIEL zijn voor mijn werk erg belangrijk," zegt de onderzoeker uit Beilen, die veel werk maakt van het determineren en beschrijven van wat hij aantreft bij zijn speurtochten in de bodem.

De vondsten zijn afkomstig van akkers uit de omgeving van Beilen. Janssen heeft de vindplaatsen niet nader gedocumenteerd omdat hij van mening is dat alle loodjes zijn aangevoerd met stadsdrek. Aantekeningen omtrent de vondstomstandigheden zouden volgens Janssen geen informatie over het eigenlijke gebruik opleveren.

Onontgonnen gebied

Merkloden zijn vanaf de zestiende eeuw in zeer grote aantallen in Europa gebruikt. Ze zouden, naast andere gegevens, een goede bron kunnen vormen voor de bestudering van het industriële verleden en de lokale materiële cultuur. De textielloden kunnen bijvoorbeeld een beeld geven van welke soorten stoffen werden gebruikt en welke stoffen werden geïmporteerd en geëxporteerd. Toch is er niet bijzonder veel over textielmerkloden bekend.

Bij professioneel archeologisch onderzoek in de grote Europese handelscentra van de zeventiende en de achttiende eeuw zijn er betrekkelijk weinig merkloden gevonden. Mede door het tot nu toe ontbreken van systematisch onderzoek blijkt het dan ook heel moeilijk te zijn om de loden te determineren. Het Amsterdamse stadskernonderzoek, dat door de Metroaanleg versneld werd, leverde tot 1977 alles bij elkaar een honderdtal loden op, waaronder slechts enkele die met zekerheid aan Leids laken konden worden toegeschreven. Binnen de vesting van Bourtange in Groningen zijn in totaal 30 textielloden opgegraven waarvan er acht gedetermineerd konden worden op herkomst. Drie daarvan bleken uit Leiden te komen.

Met de opkomst van detectors in de laatste decennia wordt, tamelijk willekeurig maar wel uitgebreid, in de bovenste bodemlaag gespeurd. Zo stuit men op loodjes buiten de vanouds bekende centra van handel en fabricage. Daardoor neemt het aantal vondsten van merkloden de laatste tijd aanmerkelijk toe. Buiten volslagen onbekende speurdersbladen als bijvoorbeeld *De Coinhunter* wordt daar nog nauwelijks aandacht aan besteed.

Nog minder belangstelling is er voor verzegelloden. Ze stammen vooral uit de negentiende eeuw en ver-

zeggeloden hadden een heel andere functie dan merkloden. Ze dienden om de ongeschondenheid van verpakking en inhoud te garanderen. Afgezien van een terloopse vondstvermelding, is over dit soort loden in het geheel nog niet gepubliceerd.

De Meelfabriek

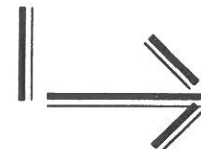
De tien loodjes van de geschonken collectie vormen een eerste proeve van wat misschien een aanvullende bron van informatie over het industriële verleden van Leiden kan worden. Zo is er bijvoorbeeld het loodje met opschrift (N)ICOLA... 44 (afbeelding 9), dat eens een meelbaal verzegelde. Dat plaatst een vraagteken bij geldende veronderstelling dat Nicola, die van 1879 tot 1883 de 'Stoombroodfabriek De Vereniging' aan het Levendaal exploiteerde, zich steeds uitsluitend op broodfabricage heeft toegelegd. Dat vraagteken is interessant omdat de zakenpartner van Nicola, Jacobus Koole, zich in 1883 van hem afscheidde en in 1884 met de later bekende fabrikant De Koster van de Meelfabriek in zee ging. Zoals uit dit artikelje blijkt hecht STIEL al met al veel waarde aan de schenking van Janssen. De voorwerpen zullen binnenkort bij de overige STIEL-collectie worden gevoegd. Deze collectie geniet gastvrijheid in het Gemeentearchief Leiden en is op aanvraag voor publiek toegankelijk.

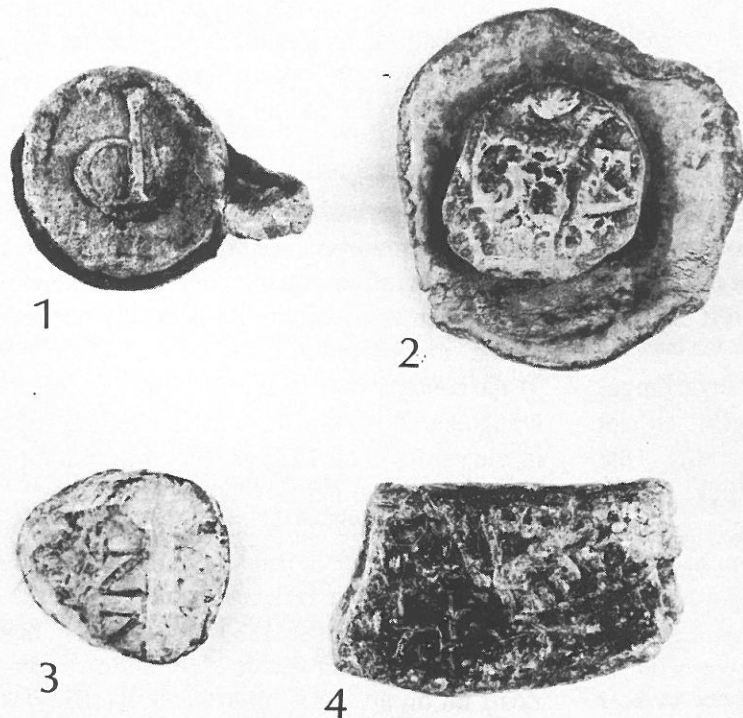
Henk Budel

Geraadpleegde bronnen en literatuur:

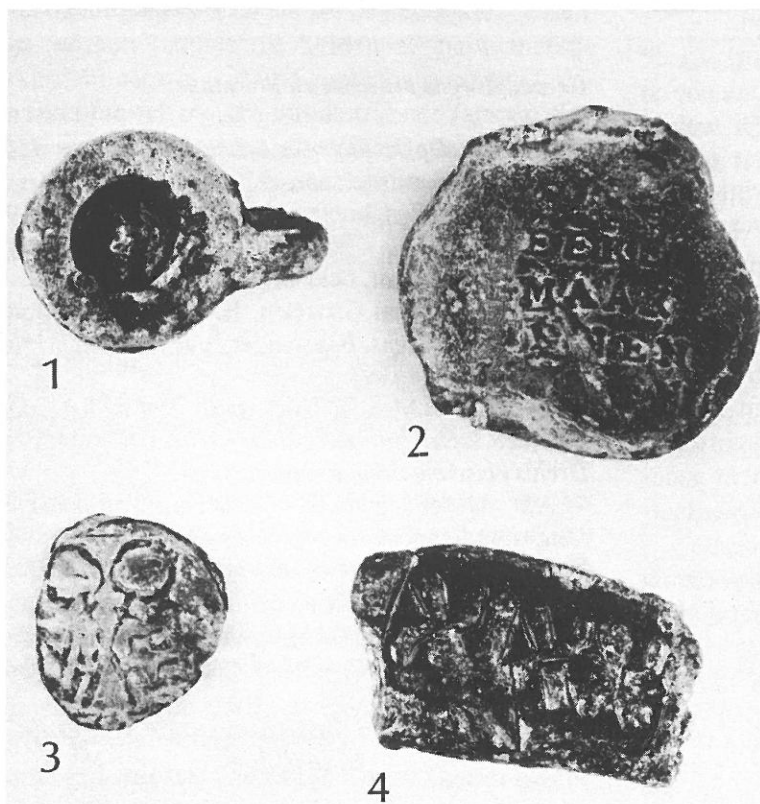
- J. Baart e.a., *Opgravingen in Amsterdam. 20 jaar stadskernonderzoek* Amsterdam, 1977
- J.Janssen te Beilen, brieven, 14.9.93, 26.9.93, 30.10.93, 4.11.93
- Catalogus Lakenhal*, Leiden, 1924
- J.J.Lenting, H. van Gangelen, H. van Westing (red.), *Schans op de Grens. Bourtanger bodemvondsten 1580-1850*, Bourtange 1993
- J.K.S. Moes, B.M.A. de Vries (red.), *Stof uit het Leidse Verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid*, Utrecht, 1990.
- Drents museumjournaal*, Assen, 1988
- W.A.B. van der Sanden, *Nieuwe Drentse Volksalmanak. Historisch jaarboek voor Drenthe*, Assen, 1991
- N.W.Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche Lake-industrie. De Nieuwe tijd*, Leiden 1939
- C.B.A. Smit, H.D. Tjalsma (red.), *Leids fabrikaat. Een wandeling langs het industrieel erfgoed*, Utrecht, z.j.

Illustraties op de volgende bladzijden

Foto's Hielco Kuipers

1. Merklod, grootste afmeting 23 mm
Voorzijde: letter P, keerzijde: geen duidelijke letters of symbool

Datering: Vermoedelijk achttiende eeuw. (De datering van dit loodje en de andere merkloden is afkomstig van de auteur en zoveel mogelijk gebaseerd op vergelijking met afbeeldingen van gedateerde exemplaren uit de literatuur)

De meeste gebruikte loden waren, evenals dit exemplaar, pinneloden. Ze bestaan uit twee ronde schijven, verbonden door een lip met in de ene helft een gat en op de andere helft een corresponderende pin. Bij het dichtklappen van het lood voor het stempelen, worden de pinnen door de stof heengedrukt. Waarschijnlijk betreft het hier een deelbewerkingslood waarbij initialen, huismerken of wapens van de deelbewerker zoals vollers, ruwers, of wassers werden aangebracht. Huismerken op vergelijkbare deelbewerkingsloden bestaan vaak uit twee letters in een monogramachtige uitvoering. Soortgelijke loden zijn veelvuldig in Leiden gebruikt maar er is geen duidelijke aanwijzing dat dit een Leids lood is.

2. Merklod, grootste afmeting 27 mm
Voorzijde: leeuw met wapenschild, keerzijde opschrift: ..EEK...MAAK ...NEN

Datering: Vermoedelijk tweede helft zeventiende of eerste helft achttiende eeuw.

Het Leidse Penningkabinet verwierf in 1923 uit de verzameling van mw. De Man een identiek textiellood maar met volledig opschrift: 'WOLLE DEEKEN GEMAAKT BINNEN LEYDEN'. In het vestingstadje

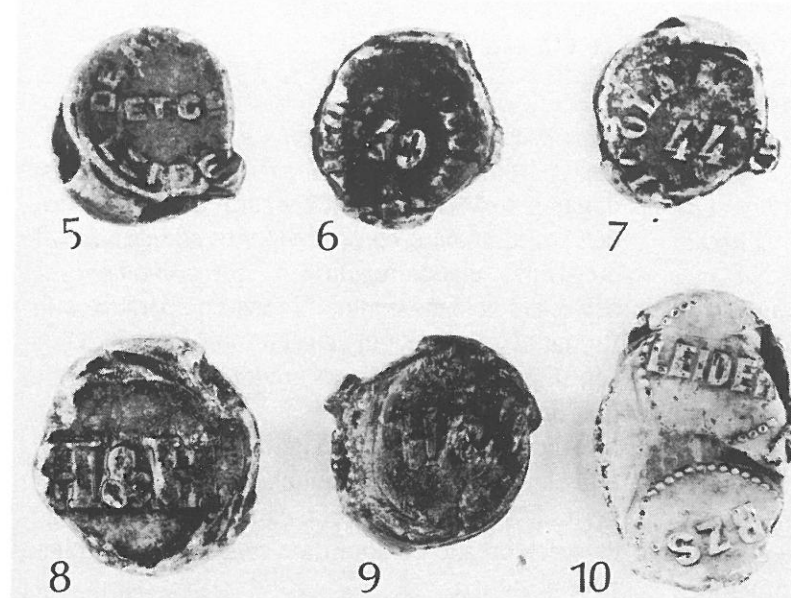
Boertange in Oost-Groningen is een identiek, maar vrijwel compleet exemplaar van dit lood gevonden met hetzelfde opschrift. In de Lakenhal te Leiden bevinden zich zeven vergelijkbare Leidse textiellooden met hetzelfde opschrift aan de keerzijde. Er mag wel worden aangenomen dat het om een specifiek Leids opschrift gaat en dat het opschrift van het exemplaar in de geschenken collectie aangevuld zou kunnen worden tot 'WOLLE DEEKEN GEMAAKT BINNEN LEYDEN'

3. Merklod, grootste afmeting 16 mm
Voorzijde opschrift: ...A...NN, keerzijde: twee gekruiste sleutels

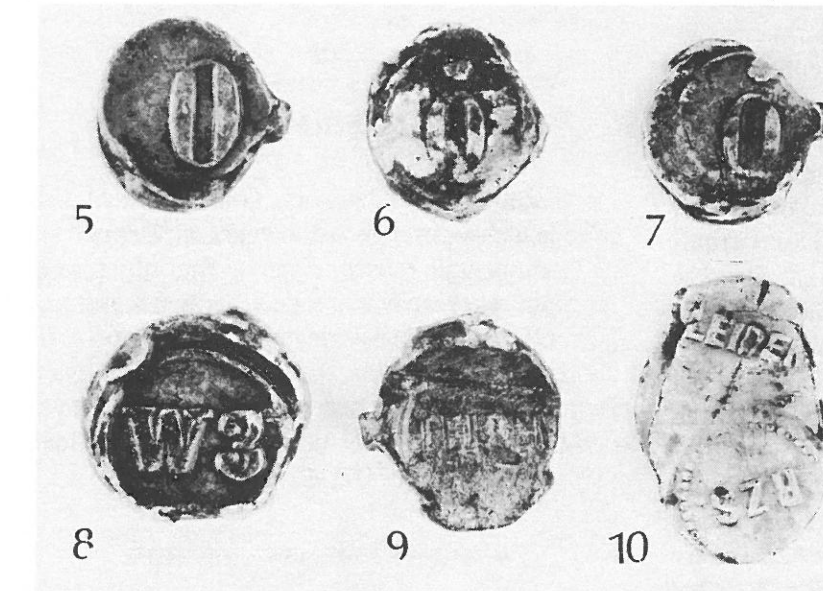
Datering: Vermoedelijk achttiende eeuw.
Mogelijk een textiellood voor satynne, een oorspronkelijk uit alleen zijden garens glad geweven stof. Later ook met gedeeltelijk gebruik van katoenen garens.

4. Merklod, grootste afmeting 27 mm
Voorzijde: deel van het Leidse stadswapen, keerzijde: XXIX

Datering: Vermoedelijk 17e eeuw.
Het langwerpige lood (pijplood) bevestigde de controle op de eerste samenstellende bewerking: het weven. Het werd om een aantal kettingdraden geslagen. De Romeinse cijfers aan de keerzijde vermelden waarschijnlijk de lengte van het stuk, in dit geval 29 el (een Leidse el is 68.78 cm). In Amsterdam is soortgelijk lood gevonden en gedateerd tussen het einde van de 16e en het begin van de 17e eeuw.

Foto's Hielco Kuipers

5. Verzegellood, grootste afmeting 17 mm
Voorzijde: DE KO...ET Co LEIDE..., keerzijde: cijfer 0

Datering: Na 1884 en voor 1928
(De datering van dit loodje en de andere verzegellooden is afkomstig van de auteur en zoveel mogelijk gebaseerd op wat over het bedrijf of de bedrijfstak bekend is.)

Tussen 1884 en 1886 heeft de Firma De Koster en Compagnie bestaan. De compagnon was A.J. Koole, die in 1886 overleed. Daarna was de Meelfabriek een familiebedrijf van de De Koster's maar vermoedelijk is de naam De Koster & Co gevoerd tot 1928 toen bij omzetting in een N.V. de naam N.V. Meelfabrieken "De Sleutels" werd ingevoerd.

6. Verzegellood, grootste afmeting 18 mm
Voorzijde: ...ECHL...49, keerzijde: cijfer 0
Datering: In elk geval van voor 1937 en vermoedelijk uit de negentiende eeuw.

Hoewel de vondstomstandigheden slechts globaal bekend zijn is niet uit te sluiten dat dit lood op eenzelfde locatie is gevonden als het lood van De Koster & Co. Ook vorm, afmetingen en het opschrift aan de achterzijde zijn gelijk aan die van het lood van De Koster & Co. Dit maakt het aannemelijk dat het zegellood afkomstig is van de Rijswijkse meelfabriek Koechlin die in 1922 door De Koster & Co. is overgenomen en vervolgens in 1937 is opgeheven.

7. Verzegellood, grootste afmeting 17 mm
Voorzijde opschrift: ...ICOLA...44, keerzijde: cijfer 0

Datering: Vermoedelijk negentiende eeuw.
Qua vorm, afmetingen en het opschrift aan de achterzijde vrijwel gelijk aan de loden van de meelfabrieken van De Koster & Co en van Koechlin. Bekend is dat Jacobus Koole voor hij met De Koster in zee ging met een zekere P.C. Nicola van 1879 tot 1883 de 'Stoombroodfabriek De Vereniging' aan het Levendaal te Leiden exploiteerde.

Er is steeds aangenomen dat Nicola zich daarna alleen op de broodfabriek is blijven toeleggen.

8. Verzegellood, grootste afmeting 20 mm;
Voorzijde opschrift: H&H, keerzijde: W3
Datering: Vermoedelijk negentiende eeuw.

H&H staat voor Herfst en Helder, een vernis- en verffabriek te Leiden die van circa 1890 tot circa 1960 in een reeks panden aan de Hogewoerd was gevestigd.

9. Verzegellood, grootste afmeting 19 mm
Voorzijde: HV & Z, Keerzijde: LEIDEN.
Datering: Vermoedelijk negentiende eeuw.

De initialen staan voor Hartevelt en Zoon, de distilleerderij die vanaf 1780 tot 1969 onder die naam aan de Langegracht te Leiden werd gedreven. Tot in de naoorlogse jaren werden de initialen HV & Z gebruikt voor op fust geleverde jenever. Het zegelloodje kan mogelijk gebruikt zijn voor het verzekeren van keldertjes, dat zijn kistjes voor de verpakking van zes of twaalf jeneverflessen met een vierkante doorsnede (kelderflessen). Kelderkistjes voor commerciële verpakking zijn vooral in de negentiende eeuw gebruikt.

10. Verzegellood, grootste afmeting 25 mm; Voorzijde: RZS LEIDEN, keerzijde: idem
Tot nu toe is het opschrift onduidelijk, mogelijk weet één van de lezers van Stielz opheldering te verschaffen?

Nog meer erfgoed in de media

Wonen boven Winkels

Wonen boven Winkels. Dat lijkt nou niet direct de titel van een verhandeling die in aanmerking lijkt te komen voor de Pulitzer-prijs. Toch stemt het fraai vormgegeven boekje van de Dienst Bouwen en Wonen van de gemeente Leiden tot nieuwsgierigheid. Wat beoogt de uitgever met dit werkje?

Het antwoord vinden op die vraag valt mee en valt tegen. Het valt mee omdat het boekje van herhalingen aan elkaar hangt en het valt tegen omdat het in een houterige, ambtelijke stijl is geschreven. De gemeente Leiden presenteert hiermee haar project 'wonen boven winkels', zoals dat in de afgelopen jaren niet zonder succes is uitgevoerd.

Schrijfster Maartje Cosijn schetst uitvoerig hoe de gemeente aarzende winkeliers in de binnenstad zo ver wist te krijgen leegstaande woonruimte boven hun winkels verhuurbaar te maken. Ze laat uitgebreid betrokkenen aan het woord, zowel huisbazen, ambtenaren, architecten als de uiteindelijke bewoners die - niet bijzonder verrassend - over het algemeen dik tevreden zijn over het project.

Jammer dat het boekje zo rommelig in elkaar steekt. Dat begint al bij het eerste hoofdstuk, getiteld 'het beleid'. Een belangrijke overweging om het project te beginnen is het terugdringen van de kleine criminaliteit, zo meldt de schrijfster. Uitgebreid citeert ze uit rapporten die de commissie Roethof daarover heeft uitgebracht. Wat de taak van dat gezelschap was komen we overigens pas in de loop van het verhaal te weten, als al uitgebreid uit zijn rapporten is geciteerd.

Nu is ambtelijk proza over het algemeen niet iets om ongcensureerd in boekvorm te bundelen. Het minste wat je de schrijfster kunt verwijten is dat ze wel erg dicht bij de tekst van haar bronnen blijft. Zo is het 'niet de bedoeling dat het preventiebeleid een apart beleid blijft, maar dat in de toekomst sprake moet zijn van een facetbeleid.' Even verder is sprake van een speerpuntenbeleid en een Piko Krimi beleid (waarbinnen weer 'prioriteiten gelegd moeten worden'). Dat ontaardt uiteindelijk in een zin als: 'De voorbeeldwerking van succesvolle projecten werd van groot belang geacht voor de vergroting van het draagvlak van het criminaliteitspreventiebeleid en voor de uitbouw van dit beleid naar facetbeleid.'

Een werkje met dit soort proza moet 15 gulden

kosten in de boekhandel. Daarvoor krijgt de koper dan nog wel een hoofdstuk waarin de panden worden gepresenteerd en een helder overzicht van alle mogelijke subsidieregelingen. Het gekwebbel met bewoners is soms onderhoudend en sporadisch informatief, maar het nut van een subsidieoverzicht in een uitgave die voor een breder publiek bestemd lijkt ontgaat me.

Met die winkelprijs van 15 gulden moet er ongetwijfeld een flinke zak gemeentegeld in dit boekje zijn gestopt. Misschien kan een van de nieuwe raadsleden zich profileren door daar eens kritische vragen over te stellen.

Eric Jan Weterings

Maartje Cosijn, *Wonen boven winkels*.

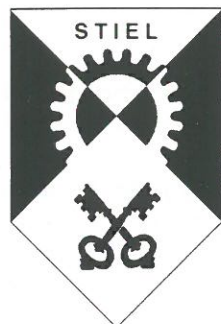
Uitgave Dienst Bouwen en Wonen, Gemeente Leiden 1994

Nieuwsbrief Trianon

De Stichting Vrienden van Trianon bracht haar tweede nieuwsbrief voor donateurs uit. Behoud van de monumentale bioscoop aan de Breestraat is nog lang niet zeker maar achter de schermen wordt hard gewerkt, zo luidt de voornaamste boodschap van het stichtingsbestuur.

Belangstellenden kunnen nadere informatie inwinnen bij Jaap Moes, Vaartkade 11 2316 VJ Leiden. (Tel. 071-272357 of 071-120083).

Koornbrug niet op monumentenlijst

Het pand Nieuwe Rijn 19 ligt op een markante plek in de stad, direct achter het Leidse stadhuis. Momenteel is in het pand Restaurant de Koornbrug gehuisvest. De huidige vorm van het gebouw dateert van 1926, toen het ingrijpend werd verbouwd. De taakgroep selectie van STIEL onderzocht het pand en besloot het niet voor te dragen voor plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst. Taakgroep lid Bertine Jongerius onderwierp het gebouw aan een kritische beschouwing.

Het huidige pand Nieuwe Rijn 19 stamt uit 1926, toen de familie Elion het liet verbouwen tot café. In het Leidsch Dagblad, De Leidsche Courant en de Nieuwe Leidsche Courant van 4 december 1926 werd het gebouw uitvoerig besproken.

Het pand bestaat uit drie verdiepingen. Op de begane grond was oorspronkelijk een grote zaal die door harmonica-deuren in tweeën verdeeld kon worden. Hier achter lag nog een kleinere kamer. Op de eerste verdieping was een kleiner vertrek gesitueerd met evenals beneden aan de achterzijde nog een kamer. Op de tweede verdieping waren vier door deuren onderling verbonden vertrekken. Als bijzonderheid in het interieur noemden de kranten uit 1926 de van gestoomd Amerikaans hout gemaakte vloeren, de harmonica-deuren, het elektrisch licht en de centrale verwarming. De houten vloer is op de begane grond en op de eerste verdieping behouden gebleven.

De drie verdiepingen worden aan de buitengevel visueel benadrukt door de grijze banden op het rode metselwerk. (Let wel, ze geven de verdiepingen niet aan.) De grijze banden zouden gebouchardeerd graniet zijn (beton bekleed met graniet). Een glazen pui beslaat het grootste gedeelte van de onderpui. Aan de zijkant wordt het metselwerk afgewisseld met banden van gebouchardeerd graniet. Evenals de kozijnen was de deur oorspronkelijk van hout. Alleen de kozijnen zijn in die staat bewaard gebleven. De ramen hebben bovenlichten maar zijn hiervan gescheiden door een dikke overhellende balklaag. Op de eerste verdieping zijn de vier schuiframen met middenstijl ingepast tussen twee lagen gebouchardeerd graniet. De bovenlichten zijn gescheiden van deze ramen door een dunnere 'balk' van hetzelfde materiaal. Ook de iets kleinere ramen (met middenstijl) van de tweede verdieping zijn ingepast tussen twee lagen beton bekleed met graniet. Boven de bovenste laag loopt het metselwerk nog ongeveer een halve meter door. De gevel wordt beëindigd door een geprofileerde band metselwerk.

Geschiedenis van het gebruik

Tot 1926 is het huis voor twee doelen gebruikt. De benedenverdieping diende als winkel, de etages daarboven waren in gebruik als woonhuis. Lange tijd bestond nummer 19 uit twee huizen (nummer 25 en 26 in de nummering van voor 1871) en pas in 1811 werden de huizen samengetrokken.

Een groot deel van het laatste kwart van de negentiende eeuw en het eerste kwart van de twintigste eeuw was het pand eigendom van de familie Elion. Beneden had A. Elion een winkel in galanterieën en speelgoed en boven werd gewoond. Waarschijnlijk liep de winkel niet goed meer en was de familie op zoek naar een andere mogelijkheid het pand te exploiteren. Geheel in eigen beheer werd de winkel toen verbouwd tot café. Die verbouwing werd uitgevoerd door het N.V. Ingenieursbureau voor Bouwnijverheid uit Den Haag, onder leiding van de architect ir.

Max Elion. De precieze familierelatie tussen eigenaar en architect, is (nog) niet duidelijk.

'Huize Nijdam' heette het naar de exploitant vernoemde café dat vanaf 1926 in het pand was gevestigd. Hoewel de pers erg enthousiast was over zijn initiatief, was het café geen lang leven beschoren. Al in 1927 vestigde de nieuwe exploitant Lodewijks er hotel Bagatelle, maar ook hij redde het niet en verliet het pand in 1929. Acht jaar later vond de streekmuziekschool er een goed onderkomen. Het pand bleek echter al gauw te klein en daarom betrok de school in 1940 een nieuw onderkomen aan het Rapenburg. Het pand aan de Nieuwe Rijn werd vrijwel direct in beslag genomen door militairen. Na de oorlog heeft het gebouw voornamelijk als horecagelegenheid dienst gedaan. Dit is ook de huidige functie.

Waardering

Zowel buiten als binnen verkeert het pand in goede staat. Waarschijnlijk door de voortdurende behuizing, en doordat er regelmatig van eigenaar is gewisseld ziet alles er nog goed uit. Het pand kent geen echte voorgangers of navolgers in Leiden, en voorzover ik heb kunnen achterhalen is het het enige bouwwerk van architect Max Elion in deze stad.

Toch weet ik niet of het een plaats op de gemeentelijke monumentenlijst verdient. Tussen de andere huizen op de Nieuwe Rijn is het enigszins een vreemde eend in de bijt, maar aan de andere kant is het wel mooi (als is dat een persoonlijke voorkeur...). Met andere woorden: ik twijfel.

Bertine Jongerius

Bronnen:

Leidsch Dagblad: 23 oktober 1934, 4 december 1926

Leidsche Courant: 4 december 1926

Leidsche Post: 10 december 1926

Gedenkboek van de Streekmuziekschool, 1984

Foto: Günther Ditz